

RESENZIYA

Türkoloq alimin növbəti uğuru

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun elmi katibi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aynel Məşədiyevanın (*“Türk dillərində məsdərlər və feili isimlər”/“Инфинитивы и имена действия в тюркских языках, Baki, «Red N Line» nəşriyyatı, 2018, 136 s.*) monoqrafiyası uzunmüddətli və hərtərəfli axtarırlarının uğurlu yekunudur.

Monoqrafiyada türk dillərində və onların dialektlərində məsdərlərin və feili isimlərin struktur-semantikasının və onun morfoloji-sintaktik funksiyalarının müqayisəli-tarixi aspektdə sistemli təhlili aparılmışdır. Araşdırmada problemin yeniliyi, nəzəri ümumiləşdirmələrin orijinallığı, elmi arqument və tezislərin inandırıcı və əsaslı faktlara istinadı, tədqiqat obyektinin mahiyyətinə dərinədən nüfuz etmə və geniş təhlili onun dilçiliyimizdə olduqca vacib məsələləri yerinə yetirmək əzminin birbaşa nəticəsidir.

Monoqrafiya ön söz, giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Aynel Məşədiyevanın monoqrafiyasının məziyyəti ondan ibarətdir ki, burada geniş etimoloji təhlillər aparılmış, türk dillərinə və onların dialektlərinə aid zəngin qaynaqlar, bədii mənbələr tədqiqata cəlb edilmişdir.

Monoqrafiyanın giriş hissəsində mövzunun öyrənilməsi, dil materialı işıqlandırılır, tədqiqatın əhəmiyyəti, nəzəri və praktiki planda müəyyənəldirilir. Burada həmçinin türk dillərində məsdərlərin və feili isimlərin əsas anlayışları, terminləri və onların təsnifat prinsipləri geniş təhlil edilir.

Monoqrafiyanın giriş hissəsində müəllif türk dillərində məsdər və feili isim terminlərinin işlənmə dərəcəsini araşdırmış, onların yaranması haqqındakı mövcud mülahizələri saf-çürük edərək öz dəqiq fikirlərini irəli sürmüşdür.

Aynel Məşədiyeva türkologiyada və dünya dilçiliyində, məsdərlərin və feili isimlərin öyrənilməsinin tədqiqi tarixinə nəzər salmış, indiyə qədər bu mövzu haqqında yazılmış əsərlərin geniş şərhini vermişdir. Zənnimizcə, monoqrafiyada istifadə olunan türk dillərinin və onların dialektlərinin zəngin materialları araşdırmanın elmi dəyərini daha

da artırır. Bu faktlara daha çox aludə olmaq gələcəkdə bu problemin daha dərindən işlənməsi üçün perspektiv istiqamətlər yaradacağına əminik.

Monoqrafiyanın ən müsbət cəhətlərindən biri də odur ki, burada Azərbaycan, türk, ingilis, alman, fransız, rus dillərində olan etimoloji və qrammatik mənbələrdən istifadə olunaraq məsdərlərin və feili isimlərin təhlili sistemli şəkildə aparılmış, türkologiya üçün çox mühüm və zəngin faktlar ortaya çıxarılmışdır.

Müəllif monoqrafiyanın giriş hissəsində görkəmli türkoloq alimlər A.A.Axundov, V.H.Əliyev, Q.Mirzəzadə, M.Hüseynzadə, S.Cəfərov, M.Şirəliyev, F.Zeynalov, M.Əsgərov, N.K.Dmitriyev, N.A.Baskakov, V.M.Nasilov, A.N.Kononov, İ.A.Batmanov, L.A.Pokrovskaya, B.A.Serebrennikov, N.Z.Hacıyeva, A.Q.Qulamov, V.D.Araşın, B.K.Kutlimuratov, Q.Ş.Borukulova, N.E.Hacıəhmədov, D.M.Murzayeva, V.Q.Quzev, A.M.Miziyev, M.Z.Jamyanova, E.D.Saidova, L.A.Şamina, L.M.Ulmezova, N.R.Xarisova, D.Y.Akbaba, Y.Alkaya, K.Eraslan, F.Gökçə, C.Turqunbaer, Y.Yılmaz, D.Q.Tumaşeva, F.M.Xisamova, F.Y.Yusupovun və başqalarının hipotezlərinə söykənmiş, onların nəzəri fikirlərini geniş şəkildə təhlil etmişdir.

Tədqiqatçı onların türk dillərində məsdər və feili isimlərin öyrənilməsi ilə bağlı elmi əsərlərini təhlil edərək, onlar haqqında öz rəyini bildirmişdir.

Müəllifin monoqrafiya boyu əsaslandığı elmi-obyektiv arqumentlər aydın, anlaşılıq və konkret olduğu üçün təhlil predmetinə doğru-dürüst mövqedən yanaşaraq hər cür polemikaya dəmir məntiqlə aydınlıq gətirir, elmi dəlil və sübutları ilə öz konsepsiyasını əsaslandırır.

Aynel Məşədiyeva konkret dil faktlarını linqvistik elmi fikrin predmetinə çevirmək qabiliyyətinə malikdir, onun irəli sürüb sübut etdiyi hər bir müddəə həqiqi elmi düşüncələrə söykənir. Çoxkateqoriyalılığı, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən türk dillərinə məxsus feillərin, xüsusən də məsdərlərin tədqiqi, onların mahiyyəti, predmeti və formaları bu araşdırmada öz nəzəri-praktik təsdiqini tapmışdır. Feilin əlamətdar cəhətlərini təşkil edən kateqoriyaya, xüsusilə, növ, təsirlilik və başqa kateqoriyaları kompleks şəkildə və hərtərəfli tədqiq edilərək çox dəyərli elmi qənaətlərə gəlinmişdir.

Türk dillərinin milli orijinallığını qoruyub saxlayan nitq hissəsinin – feillərin, obyekt kimi götürülən məsdərlərin öyrənilməsi fonunda türk dillərinin tarixi, onların inkişafı ilə bağlı bir sıra mühüm problemlərə aydınlıq gətirilmişdir. Əsaslı, təkzibedilməz faktlarla müəyyənləşdirilmişdir ki, “Türk dilləri məsdərlərinin arasında formalaşma mərhələsində “keçid” mövqeyi tutan formalar vardır ki, onlar hələ də

feilin şəxssiz formalarının bu və ya digər kateqoriyalarına keçməmişdir. Belələrinə *-ıŝ, -uv* şəkilçilər aiddir”. Bu mülahizə olduqca maraqlı dil materialları ilə əsaslandırılmış, saysız-hesabsız nümunələrlə sübuta yetirilmişdir.

Monoqrafiya məhsuldarlıq dərəcəsindən asılı olmayaraq məsdərləri və feili isimləri düzəldən şəkilçilər mənşəyinə, etimologiyasına, tarixi inkişafına və işlənmə tezliyinə görə mükəmməl şəkildə şərh edilmiş, bu problemlə bağlı polemika doğuran fikir və mülahizələrdən yayınmadan mövcud elmi qənaətlərə prinsipial mövqedən yanaşılmışdır. Olduqca dəyərli məziyyətlərdən biri də budur ki, türk ədəbi dillərinə məxsus feillər bütün türk dillərindən, dialekt və şivələrdəki mövcud feillərlə, müqayisəli şəkildə öyrənilmiş, tədqiqat həm diaxronik, həm də sinxronik aspektdə istiqamətlənmişdir.

Əsərdə məsdər və feili isimlərin oxşar və fərqli cəhətləri barədəki fikirlərə münasibət bildirilir. Bu məsələ ilə bağlı elmi mülahizələrə toxunulub və bu kimi orijinal fikirlər yürüdüldü: “Türk dillərində məsdərlər eyni fəallıqla fəaliyyət göstərmir. Başqa sözlə desək, bir sıra türk dillərində bu və ya başqa məsdər forması yeganə formadır və kifayət qədər geniş yayılmışdır, qalan türk dillərində məsdər qismində başqa formalar çıxış edir. Məsələn, Azərbaycan dilində məsdər qismində adətən yalnız *-maq/-mək* şəkilçili məsdər çıxış edir. Qıpçaq və karluq qrupları türk dillərində *(-ıŝ, -ma/me, -uv), -arqa, -ərqə, -ırqa, -irqə* şəkilçili formalar məsdər və feili isim qismində müxtəlif fonetik variantlarda çıxış edir. Bir sıra türk dillərində məsdərlərin inkar aspekti mövcud deyildir (məsələn, qumuq dilində *-maq* şəkilçili məsdərin inkar forması yoxdur)” və s.

Müəllifin “Bəzi türk dillərində və onların dialektlərində “feili isim” və məsdərlər eyni feil formasının sinonim terminləri ilə çıxış etmələrinə baxmayaraq, bizim fikrimizcə, feili isimləri məsdərlərdən ayırmaq zəruridir və onlara ayrıca feil forması qismində baxmaq lazımdır” kimi obyektiv arqumentlərə söykənərək söylədiyi mülahizələr də razılıq doğurur.

Monoqrafiyanın “*Türk dillərində və onların dialektlərində məsdərlərin semantik və morfoloji-sintaktik funksiyaları*” adlı birinci fəslə türk dillərində və onların dialektlərində məsdərlərin leksik-semantik mahiyyətinin və morfoloji-sintaktik əlamətlərinin təhlilinə həsr edilmişdir. Tədqiqatçı bu fəsildə hər bir məsdər formasının müfəssəl təhlili vermiş, onların həm oxşar, həm də diferensial morfoloji-sintaktik xüsusiyyətlərinin aşkar etmişdir. Bu fəsil maraqlı faktlarla zəngindir. Aynel Məşədiyeva məsdərlərin həm müasir türk dillərində, həm də onların müxtəlif dialektlərində oxşar və fərqli cəhətlərini dəqiqliklə

müəyyənləşdirmişdir. Burada məsdərlər müqayisəli-tarixi, analogiya və ümumiləşdirmə metodlarla araşdırılır, onların etimologiyası geniş şəkildə tədqiq olunur.

Təqdirəlayiqdir ki, monoqrafiyanın birinci fəslində türk dillərində və onların dialektlərində hər bir məsdər formasının tarixi inkişaf gedişi izlənilir. Bundan əlavə, tədqiqatçı məsdərin tədqiqi tarixini ətraflı izləmiş, türk dillərində məsdərlərin daha yayılmış növlərini müəyyənləşdirmişdir.

Monoqrafiyanın “*Türk dillərində və onların dialektlərində feili isimlərin semantik və morfoloji-sintaktik funksiyaları*” adlı ikinci fəslində türk dillərində və onların dialektlərində birincili və ikincili feili isimlərin semantik və morfoloji-sintaktik funksiyalarının müqayisəli-tarixi təhlilinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatçı ikinci fəsildə türk dillərində feili isimlərin oxşar və fərqli funksional-semantik və fonetik xüsusiyyətləri ustalıqla aşkarlamışdır.

Bu fəsildə müəllif türk dillərində birincili və ikincili feili isim şəkilçilərinin mənşəyini böyük peşəkarlıqla araşdırmış, türk dillərində onların başqa formalarla genetik qohumluğunu izləmişdir.

Aynel Məşədiyevanın “*Türk dillərində məsdərlər və feili isimlər*” adlı monoqrafiyası məhsuldar və gərgin əməyin dəyərli bəhrəsidir. Fikrimizcə, elmi-nəzəri səviyyəsi ilə, mövzunun genişliyi ilə öyrənilməsi baxımından Aynel Məşədiyevanın monoqrafiyasının nəzəri dilçilikdə, türkologiyada elmi dəyəri təqdir olunmalıdır.

Dosent Aynel Məşədiyevanın monumental əsərinin işıq üzü görməsi türkoloji dilçiliyin inkişafına çox sanballı bir töhfədir. Zənnimizcə, monoqrafiya türkoloqlar, dilçi-alimlər, şərqşünaslar üçün faydalı elmi mənbə olacaqdır.

İsmayıl Məmmədli
AMEA Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutu, Tətbiqi dilçilik
şöbəsinin
müdiri, filologiya üzrə elmlər
doktoru, professor